

Т. 1. – С. 164-195; Матеріали І-ІІІ наук-краєз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – Острог, 1993-1995; Перлштейн А. Несколько слов о княжестве Острогском // Временник Общества истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1852. – Кн. 14. – С. 33-48; Його ж. Описание города Острога//Чтения Общества истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1847. – № 4. – С. 137-142; Равчук Г. Р. Острог і його околиці. – Львів, 1969; Равчук Г. Р., Ткач І. О. Острог // Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. – Київ, 1973. – С. 431-446; Рычков П. А. Дорогами южной Ровенщины. – Москва, 1989. – С. 74-97; Сендульский А. Город Острог. – Пochaев, 1882; Сербін Г. П. Ровенщина туристська. – Львів, 1980. – С. 114-120; Струменський М. И. Из Острожской старины. – Сергиев Посад, 1916; Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. В 5-ти томах. – Пochaев, 1889. – Т. 2: Ровенский, Острожский, Дубенский уезды. – С. 631-678; Його ж. Краткое обзорение истории и исторических достопримечательностей средней части Волыни. – С.-Петербург, 1890. – С. 17-25; Тучемский М. Город Острог в современном Константину Константиновичу Острожскому состоянии. – Пochaев, 1913; Хведась А. О. Острозький державний історико-культурний заповідник. – Львів, 1985; Ярушевич А. Ревнитель православия князь Константин Константинович Острожский... – Смоленск, 1896.

Петро Ричков

звав його “місто прекрасне” й не шкодував високих слів для його звеличення.

Дослідників Острог цікавив передовсім як освітньо-культурний та релігійний центр тогочасної України. Економічний розвиток міста здебільшого залишився поза увагою істориків. Збережені джерела дають змогу пролити світло на цю проблему. Це насамперед статистичні джерела: поборові реєстри 70-80-х рр. XVI ст., *акт поділу маєтків князів Острозьких за 1603 р., інвентар Острога 1620 р.* і дуже важливий присяжний список ремісників міста 1635 року. Велике значення мають публічно-правові акти, які стосуються Острога і, звичайно, актовий матеріал судово-адміністративних установ. На жаль, не збереглися замкові острозькі книги, згадка про ведення яких міститься під 1566 роком. Разом ці джерела дають змогу загальними рисами змалювати картину економічного розвитку міста.

Період 40 – початку 70-х рр. XVI ст. був важким у житті Острога, з огляду на внутрішньодинастичну боротьбу. Лише з 1574 р., коли місто було повернуте у фактичне володіння князя *B.-K. Острозького*, для нього настали кращі часи. Важливим у житті Острога був 1585 рік. Саме тоді на прохання князя *B.-K. Острозького* король Стефан Баторій надав місту привілей на магдебурзьке право. Цей документ датований 7 червня 1585 року. Однак певним правом на самоврядування місто, очевидно, користувалося і раніше; принаймні вйт в Острозі згадується ще під 1575 роком. Ним був шляхтич Павло Малишевич Новоселецький, який фігурує в джерелах як вйт до 1593 р., тобто він перебував на цій посаді не менше 18 років. Інститут вйтівства був надзвичайно прибутковим шматком, оскільки, окрім влади, давав чималі матеріальні надходження. А що такі надходження мав Павло Малишевич-Новоселецький, свідчать позики грошей, які він надавав різним особам. Так, у 1586 р. острозький вйт разом із дружиною Пелагеєю

Острог у XVI – першій половині XVII ст. (економічний розвиток)

Місто Острог досягло в XVI – першій половині XVII ст. свого найвищого розвитку. Завдяки вигідному географічному розташуванню, сприянню власників міста і, найперше, князя *B.-K. Острозького*, воно перетворилося у розвинений економічний та культурний осередок, найбільший на Волині і один з найбільших в Україні. Недарма поет Симон Пекалід у творі “Про острозьку війну під Г'яткою” (1600), описуючи Острог, на-

Красовською позичили князю Якимові Богушевичу Корецькому і його дружині Ганні Ходкевичівні 1000 кіп грошів литовських, отримавши замість того в заставу села Крилів, Бриків, Богданівщину. За два роки перед тим Павло Малишевич Новоселецький позичив під проценти гроші кременецькому військовому Федорові Сенюті.

Королівський привілей місту на самоврядування дав поштовх до ще швидшого економічного розвитку. Король дозволяв “...ратуш будовати, крамы, вагу, постригалню, ятки всякие, лазню посполитую меть, гандли вести и корчмы волные держати, питем вшеляким и речами ку живности в домех гостинных потребными шинковати, ремесла цеховые порядком інших таковых мест спорядивши во всем ся справовати...” Згідно із засадами магдебурзького права, в центрі міста, на ринку, було збудовано ратушу, з'явилася й лазня. Острог збільшувався просторово, обростав передмістями – іх у 1603 р. нараховувалося п'ять (Загороддя, Завалля, Заріччя, Зарванське, “Губина Воля за мостом Плескачовим”). Тут функціонував міський уряд, який обирали щороку.

Місто притягувало до себе селян, які втікали від своїх власників. Так, у 1610 р. до Острога з села Гудчого Броду утекло кілька селян “з жонами, з детми и зо всею маєтністю”, із села Ватина – три родини з майном. Але Острог поповнювся не тільки селянами. Приходили й мешканці інших міст. Так, у 1583 р. в Острозі оселилося кілька міщан з Дубровиці; те саме зробили в 1630 р. деякі мешканці Ляхівців. Правда, і самі острожани переселялися до нових міст. Так, у 1594 р. до Львова переселився Лука Войтович, син Василя, війта з Нового Острога.

Поруч із сприятливими для розвитку міста чинниками діяли і несприятливі: поділи міста між різними власниками, пожежі та пошесті, напади татар тощо. У місті було багато шляхетських будинків, власники яких, ко-

ристуючись благами, що їх надавало місто, звільнювалися від допомоги йому. Не оминали міста і звичні для тих часів пошесті. Одна з таких – так зване “поветриє морове”, мала місце в 1573 році. У 1523 р. сталася пожежа в замку. У 1634 і 1635 рр. горіло саме місто: за першим разом згоріло 20, а за другим – 235 будинків. Значних збитків зазнав Острог від татарських набігів. У другій половині XVI – першій половині XVII ст. татари понад тридцять разів нападали на Волинь. Особливо дошкульним для Острога був, зокрема, 1578 р., коли татари мали свій кіш під містом, і 1617 р., коли ущент сплюндрували маєтки князя Я. Острозького. Принагідно зазначимо, що в Острозі жила колонія татар. Ще у 1565 р. папський нунцій Ф. Руджієрі у реляції писав: “У місті, названому Острог, є татарська мечеть для татар, поселень яких немало по Волині”. Законодавство Великого князівства Литовського передбачало низку поступок і пільг татарам, осілим на землях князівства. Князь В.-К. Острозький утримував загін озброєних татар, яких неодноразово використовував у своїх цілях.

Оцінювати ремісничий розвиток Острога ми можемо насамперед завдяки статистичним джерелам, які збереглися до нашого часу. На жаль, вони не дають повної картини, проте дозволяють скласти уявлення про стан ремесла у місті. Згідно з поборовим реєстром 1577 р., у місті налічувалося 129 ремісників, із них 28 були підмайстрами. Ця цифра подана сумарно, що не дає можливості говорити про неї детальніше, але допомогти може поборовий реєстр за попередній 1576 р., який, подаючи таку ж цифру ремісників, вказує їхній фах. За згаданим реєстром, у місті працювали ремісники 24 спеціальностей. Найбільше було шевців (21), слюсарів (15), кравців (12), римарів (9), сагайдачників і столярів (по 6). Цей реєстр, треба думати, теж не є повним, бо важко, наприклад, повірити, що в місті був лише один-єдиний гончар.

Actum Ostrozij die decima sexta.
Iulij Anno dñi 1624.

2

Pred vrandem Miesium Ostrosium Postarowiczyne Ocrewiscie Haukby par.
Kirilo Isaevic Mischanin Ostrozhny. Uzobry uoli swojy do Actu hu zapisowanju. Ze:
zaal. Izb bude swiea wlasna nichome mera iuridiona, przedt Zwycznosc zaprawa
Semic pismidzij za uzobry cterdeniu polsluch. Pawelnicze tame Balcerow Hauki
Mischaninowi Ostrozhniu. Uteria bude zanyta na misce pionym 2dawnych lat Dugla
Stawac naroz priesieku Apelariem. tabulem. Pro wem przedat, salo 2dawna sam spo:
lowie trzymal, gnamiesca pominieniem stawial, miedz miscej pismom, y Zyskande
podani pod crzej Samochre Ostrozhnego, takze taj spokojnie pan Balcer Hay to misce
na trygmat uude. Tacyt to pan Kirilo Isaevic pismidz donk. swojeb odebrawuszy, para
Balceru Haia Zwycznosc zwilas, y bude zwiec y Zwycznosc tame Balcerow Hauki pedat
y ipsi od tego czasu uolne bende salo swia wlasna, y ladae y lu porzylowci swiema obyczaj
zadnego pismianua ote bude pan Kirilo y Matronka ipso ani potomkow nimai Cynie
te dobrowolnie pismianie tame Kirilo Isaevic Mischanina Ostrozhnego pan Balcer
Hay paminetnym datu dyuzjy dat zapisac. Co ist pismieta y zapisano. Minuta 25
Merushich Radzickis ist Zwycznosc. Posano Ostrozyce d' 15' d'bris Anno 1624

Alberto Schembrianus Notarius
iuratus Comitatis Ostrozensis

anno 1624 d' 6' d'bris
ta donatia producio
manu h[ab]ita p[ro]ludim
starosty ostrozhny
Kierz Cydze Radzickie
wydane i Actu Radzicki
Dongej uoli swiea juzdywuszy
Jan Bartnicki starosta
Ostrozj y nowy

Випис з острозьких міських книг у справі між острожанами Кирилом Ісаєвичем
та шотландцем Бальцером Гайом (1624)

Розкриваються цим поборовим реєстром і фахи підмайстрів: 6 – шевців, 4 – римарів, 2 – кравців, 2 – ковалів, 2 – золотарів, по одному сагайдачнику, кушніреві, шаповалу, дуботовкові. Загалом, спеціальності, де були підмайстри, становлять 46% від 24, зазначених у реєстрі. Можливо, що й тут враховані не всі підмайстри, бо виходило б, що в половини майстрів їх не було, а таке теж мало-ймовірно. Практично ідентичними та мало інформаційними є поборові реєстри 1579 та 1583 років. У них йдеться про 46 ремісників, число яких вказано сумарно, без зазначення осіб та спеціальностей. Чим викликаний та-кий перепад чисельності ремісників (1577 р. – 129 осіб; 1579 р. – 46 осіб) – сказати важко. Можливо, далися знаки набіги татар у 1577 та 1578 рр., а, можливо, перепис ремісників був необ'єктивним. Важливим є опис Острога 1603 р. під час поділу латифундій князя *B.-K. Острозького*. У цьому документі є відомості при наймні про 190 ремісників п'ятдесяти спеціальностей. Згідно з цим переписом, найбільше в місті було шевців (25), кравців (21), римарів (14), гарбарів (11), ковалів, дуботовків (по 7), різників, котлярів, кушнірів, столярів (по 6), сідлярів, мулярів, слюсарів (по 5). Цей документ засвідчив зростання чисельності ремісничого люду Острога порівняно з попередніми роками. Далеко не повними вбачаються інвентарні описи Острога 1620 та 1622 років. Ревізія 1620 р. дає відомості лише про 32 ремісників шістнадцяти спеціальностей, що, очевидно, не зовсім узгоджується з дійсністю. Картина, подібну до попередньої, дає інвентар 1622 р., у якому подано відомості про 74 ремісники двадцяти двох спеціальностей. Найповнішим щодо кількості ремісників в Острозі є так званий “юрамент”, тобто присяга, яку зробив у луцькому гродському суді острозький бурмистр Ониско Романович (1635 р.). У присязі йдеться про 551 ремісника тридцяти шести спеціальностей. Згідно

з переписом 1629 р. (так зване “подимне”), в Острозі було 1 655 будинків, тобто число ремісничих сімей у місті мало б становити щонайменше третину. Маємо відомості про існування в Острозі ремісничих цехів. У 1624 р. їх було 16: ковалів, кравців, пекарів, шевців, різників, кушнірів, римарів, шапovalів, теслярів, скрипкарів, гончарів, оліярів, сідлярів, малярів, золотарів. Однак не всі ремісники міста були охоплені цеховою організацією, про що маємо звістку під 1635 р.: у документі йдеться про двох кравців, “которые не сут в цеху”. Займатися ремеслом багатьох міщан спонукала життєва необхідність. Це ілюструє документ 1576 р., в якому читаємо: “За Мащацким мостом халупки убогие на болони мешкають. При халупках ничего не мають, ремеслом се живет”.

Славився Острог виробництвом зброї, про що з п'єтетом писав уже згадуваний С. Пекалід: “Тут виробляють всю зброю: кольчуги, і стріли, і мідні / Панцири, списи, шоломи з султаном, щити різномірні, / Луки криві та роги, розмаїті прикраси з металу. / В кожній господі у місті сагайдака знайти можеш, / Де тільки глянеш, то скрізь на ковадлі у русів, з зализа / Зброю кують смертоносну: усюди палає Мульцібер...”.

Шляхта із задоволенням купувала в місті зброю для своїх потреб. У 1596 р. Логвин Яневський придбав в Острозі для батькового зверхника Яна Паца такі речі “на війну до Литви”: 5 сідел, 5 сагайдаків зі стрілами звичайних та один сагайдак зі стрілами, “оправний сребром”, а також дещо з одягу. Зброю вивозили з Острога до інших міст, зокрема до Любліна.

Острог був осередком друкарства, а тому, окрім друкарні, в місті з кінця XVI ст. діяла папірня. Під 1603 р. згадується будинок паперового майстра Войцеха. Під містом, у пущах, виробляли попіл. Доволі прибутковим для міщан було рибальство. Острозький війт Павло Новоселецький орендував

у І. Чаплича-Шпановського (1593) два стави на чотиримісячний термін; прибуток мав становити 100%. Острозькі міщани орендували стави в інших містах. Прокіп Жданович і Василь Нула взяли в оренду два стави у м. Мильську (1645). Степан Гаврилович Молочко разом із заславським єреєм Ахелієм Іллічем орендували в литовського підстолія Андрія Ходкевича став під м. Муравицею для вилову риби (1575).

Острожани вкладали свої капітали в оренду мит. У цьому, зокрема, робив успіхи Сергій Скрага. У 1583 р. він орендував митну комору в с. Литва (Луцький повіт) у луцького єрея Галела Ізаковича за 500 кіп грошів литовських, будучи при тому орендарем київських мит.

Значними коштами диспонували острозькі єреї. У документах вони фігурують як орендарі млинів, корчес і шинків. Острозькі єреї Зелман і Борох орендували на три роки у князя Якима Корецького с. Черницю “зо всима пожитками” (1598). У тому ж таки році в їх руках в оренді опинилося м. Ярунь. Виступають єреї і лихварями. Яцько Давидович і Фраїм Докторович позичили 6 000 злотих шляхтичу Гаврилові Гойському (1593). Гершин Афраїлович та Яцько Давидович стали кредиторами шляхтича Боровецького (1603), а боржником єрея Абраама Бубки зробився князь С. Корецький, який позичив у нього 1 500 злотих (1615).

Острог був великим торговим осередком тогочасної України. Через місто проходило кілька важливих торговельних шляхів. Один із них ішов у північно-західному напрямку. Виходячи з Острога, цей шлях проходив через Жорновно, Рівне, Білів, Олику (варіант: через Хорлуп), Крупу, Луцьк, Торчин, Турійськ, Миляновичі і далі – через Мацеїв та Любомль на Люблюн. Інше відгалуження цієї дороги йшло від Торчина на Володимир, а з нього одним рукавом через Городло до Люблюна, іншим через Хотячин і Черніків на Грубешів і до Замостя. Цей шлях мав

продовження, але у зворотному, південно-східному напрямку. Одна його гілка виходила з Острога, йдучи на Заслав, Полонне, Любартів, на Хмельник у межі Подільського воєводства. Друга гілка, виходячи з Острога, пролягала через Заслав, Гриців, Старий Костянтинів і далі – через Поділля на Білу Церкву (варіант: із Заслава на Полонне, Романів). Третя гілка шляху на південь, виходячи з Острога, йшла через Заслав, Сульжин, Старий Костянтинів, Красилів і далі на Чорний Острів у межі Подільського воєводства. Ще одна дорога з Острога виходила на південь, йдучи через Сураж, Шумськ, Кременець і Вишнівець на Зборів та Тернопіль у межі Руського воєводства, далі – на Кам’янець-Подільський.

Згідно з королівським привілеєм в Острозі відбувалося два торги на тиждень: у п'ятницю і в неділю (1527). Проводились у місті і ярмарки. Було їх три: на день св. Онуфрія (12 червня), на Покрову (1 жовтня) та св. Миколая (6 грудня). І хоча в привілеї йшлося про вільний приїзд і від’їзд купців з ярмарків, траплялись випадки насилля. Так було у 1542 р., коли шість підданих князя Кузьми Івановича Заславського в часі ярмарку були схоплені та посаджені до в’язниці.

В Острозі щонайраніше з початку XVI ст. функціонувала митниця, яку зазвичай здавали в оренду. Королівський привілей (1589 р.) звільняв острозьких міщан від оплати мита на території всієї держави, хоч інколи ці привілеї порушувалися. З початку XVI ст. (1508 р.) міщан Острога було звільнено від оплати податку “воловщини”.

Про кількість торгового люду важко робити висновки, бо поборові реєстри другої половини XVI ст. дають, мабуть, заниженні дані. Так, згідно з поборовими реєстрами 1576 та 1577 рр., у місті нараховувалося 19 торговців, реєстри 1579 та 1583 рр. називають цифру 32.

Для шляхти острозькі ринки були місцем

збуту продукції з її фільварків. Так, Микола Сенюта послав дев'ятьох осіб дворової челяді до Острога "...на продаж пшона мерок осмънадцат, а овса мерок осмънадцат меры крямянецкое" (1603). На острозький ринок вчашали луцькі купці, які везли туди найрізноманітніші товари. Прикладом цього є приїзд до Острога на червневий ярмарок луцького купця Дахна Горайновича, який привіз широкий асортимент товарів: оксамит, шовк барвистий та чорний, мухояр, бакгазка блакитна і чорна, бархат різних гатунків, полотно коленське тонке, середнє та ткацьке, пряжу, пояси золотоглаві та оксамитові, шапки, магерки, сап'ян жовтий, опанчі, фарби, кіновар, папір, ладан, лавровий лист, імбир, шафран, перець, кмин, різноманітні ножі, кінську збрюю, селітру, олово, цинк, цвяхи, голки, шпильки, дзвінки, наперсники, замки, сталь та залізо, струни, шнурки і, як записано, "иншии речи дробныи". Крім того, в купця було по два фунти золота та срібла. Документи фіксують функціонування поруч з іншими місцевими ще й острозької міри.

Відвідували острозькі ринки й купці з даліших країн. Є згадка (1563) про приїзд до Острога на ярмарок турецького купця з Кафи Тімера Гречанина. Під 1631 р. є згадка про те, що купці з Гданська закупили в Острозі партію зерна, яку везли через Львів. У Львові (1622) вів торгівлю острозький купець Бальтазар Гей. Найчастіше острозькі купці відвідували сусідній луцький ярмарок. З острозьких пуш на захід вивозили попіл. За контрактом, укладеним між Яном Балманом та Іоною Борзобогатим-Красенським, останній зобов'язувався доставити до берега р. Вепра 200 лаштів попелу (1573). Острозькі міщани на чолі зі Степаном Молочком підписали контракт на доставку 40 бочок риби луцькому єврею Аврамові Песаховичу (1579). Тісними були торговельні контакти між Острогом та Люблюном. Часто бував у Люблюні острозький купець Іван

Плескач, який возив туди "сагайдаки, седла коштовные, сабли острозское роботы" (1565). Із подібним товаром їздили до Люблюна Кирило Ісаєвич та Михайло Петрович (1613). Традиційним товаром, який постачали до Люблюна, були лій та віск. Із Люблюна привозили різноманітні тканини, коштовності, метал. Інколи польські купці доручали довіз своїх товарів до Острога місцевим купцям. Так було у 1646 р., коли острозький купець Петро Шанць супроводжував із Люблюна до Острога два вози товарів замойського купця Якуба Берні. Маємо досить підстав твердити, що Острог в часи існування академії був важливим економічним осередком Волині й тогодчасної України. Поступальний економічний розвиток міста став базою для перетворення його й у великий культурно-просвітницький осередок України.

Джерела: Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Укл. І. Ворончук. – Київ – Старокостянтинів, 2001; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Упоряд. В. Атаманенко. – Київ – Острог – Нью-Йорк, 2004.

Література: Заяць А. Є. Економічний розвиток Острога в XVI – першій половині XVII ст. // Острозька давніна: Дослідження і матеріали / Відп. редактор І. З. Мицько. – Вип. 1. – Львів, 1995. – С. 32-36; Ковальський Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения: Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 113-137; Його ж. Етюди з історії Острога: Нариси. – Острог, 1998; Його ж. Острог как политico-административный, экономический и культурный центр XVI в. // Федоровские чтения. 1981. – Москва, 1985. – С. 52-53; Перлштейн А. Описание города Острога // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1846. – Год 3. – Кн. 4. – С. 137-142; Тесленко І. Боротьба за Остріг: князь Острозький проти острозького старости // Соціум. – Київ, 2003. – Вип. 3. – С. 99-120; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia. – Warszawa – Kraków, 1913.

Андрій Заяць